

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

‘Ο πολιτισμὸς καὶ ἡ ἀνθρώπινη φύση

ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ φιλελεύθερη παράδοση, ὅπως καὶ στὴν ἀγγλική, ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας συνδέθηκε μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀτόμου. Τόσο στενὸς στάθηκε ὁ σύνδεσμος ἀνάμεσα σὲ τοὺς τις δυὸς ἔννοιες, τόσες φορὲς τὸν ἔχουνε πεῖ καὶ ἔχανεῖ, ποὺ κατάντησε νὰ φαίνεται ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τους. Πολλοὶ ἀνθρωποι θὰ παραξενευτοῦν, ἀν ἀκούσουν ὅτι ἀποδόθηκε κάποτε στὴν ἐλευθερία ἄλλη προέλευση κι' ἄλλη βάση ἀπὸ τὴν ἕδια τὴ φύση τῆς ἀτομικότητας. Κι' ὅμως στῆς ἥπειρωτικῆς Εὐρώπης τὴν παράδοση ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας κατάγεται ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ὅρθιοῦ λόγου. ‘Ἐλεύθεροι εἰν’ ὅσοι κυβερνᾶντε τὸν ἑαυτό τους σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιταγὲς τῆς λογικῆς. ‘Οσοι δὲν ἀντιστέκονται στὴν ὅδηση τῶν ὅρμῶν καὶ τῶν αἰσθήσεων, διευθύνονται ἀπὸ αὐτὲς τόσο πολὺ ὥστε εἰν’ ἀνελεύθεροι. Γι' αὐτὸ κι' ὁ Χέγκελ, τὸν ἕδιο καιρὸ ποὺ ἔξυμνοῦσε τὸ Κράτος, ἔγραψε μιὰ φιλοσοφία τῆς ἴστορίας ποὺ σύμφωνα μ' αὐτὴ ἡ διαδρομὴ τῶν ἴστορικῶν γεγονότων ξεκίνησε ἀπὸ τὸ δεσποτισμὸ τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου, ὅπου ἔνας μονάχα ἦταν λεύτερος, κ' ἔφτασε ἵσαμε τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔημέρωντε τότε στὴ Γερμανία, τὴν ἐποχὴ ποὺ ἦταν ὅλοι λεύτεροι. Τὴν ἕδια ἀνομοιότητα στὶς ἐρμηνεῖες ποὺ δίνονται στὴ λέξη ἐλευθερία τὴ βλέπουμε κι' ὅταν ἴσχυρίζονται οἱ ἐκπρόσωποι τῆς διλοκληρωτικῆς Γερμανίας ὅτι τὸ καθεστώς τους δίνει στοὺς ὑπηκόους τοῦ κράτους τους μιὰ ἐλευθερία «ἀνώτερη» ἀπὸ κείνη ποὺ μπορεῖ νὰ βρεθεῖ στὰ κράτη τὰ δημοκρατικά, γιατὶ σ' αὐτὰ τὰ κράτη τὰ ἀτομα εἰν’ ἀνελεύθερα, ἀφοῦ ἡ ζωὴ τους εἰν' ἀκατάστατη κι' ἀπειθάρχητη. ’Ηπει-

ρωτική παράδοση μυρίζουνε τὰ λόγια ἔχεινῶν ποὺ λύνουν ὅπως τοὺς ἀρέσει τόσα καὶ τόσα προβλήματα κοινωνικὰ μὲ τὴν βοήθεια κάποιου διαχωρισμοῦ ἀνάμεσα στὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀσυνδοσία, ταυτίζοντας τὴν πρώτη μὲ τὴν «νόμιμη ἐλευθερία». Γιατὶ στὴν κλασική παράδοση ὁ νόμος καὶ ἡ λογική ἔχουν ἀναμεταξύ τους τὴν **ἴδια σχέση πούχει** τὸ παιδὶ μὲ τὸν πατέρα του. Τὴν στιγμὴ ποὺ ἀποδίγουμε στὸ νόμο καταγωγὴ καὶ βάση ἀσχετες μὲ τὴν ἐλευθερία, τὴν στιγμὴ δηλαδὴ ποὺ βεβαιώνουμε πὼς εἰν^τ ἀδύνατο νὰ ὑπάρξουνε συνθῆκες ἐλεύθερες, συνθῆκες ποὺ νὰ καθορίζουνε τὸ δικό τους τὸ νόμο, τραβᾶμε **ἴσια πρὸς τὸν διοκλητικὸν κράτος**, κι^τ ἀν ἀκόμα δὲν τὸ κάνουμε σκόπιμα.

Μὰ δὲν εἰν^τ ἀνάγκη νὰ πᾶμε τόσο μακριὰ ἀπ^τ τὸν τόπο μας, δὲν εἰν^τ ἀνάγκη νὰ φτάσουμε **ἴσια τὴν ἡπειρωτικὴν Εὐρώπη, γιὰ νὰ παρατηρήσουμε πὼς ἡ πραχτικὴ σπουδαιότητα τῆς ἐλευθερίας μὲ διαφορετικὸν τρόπο καθορίστηκε σὲ διάφορες φράσεις σχετικὲς μὲ τὸν πολιτισμό. Γιατὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ δέκατου ἔνατου αἰώνα ὑπῆρχε πραχτικὰ διαφορὰ μεγάλη ἀνάμεσα στὴν ἀγγλικὴ θεωρία καὶ στὴν ἀμερικανική, κι^τ ἂς τὴ συνδέσσανε τὴν ἐλευθερία καὶ οἱ δυό τους μὲ κεῖνες τὶς **ἴδιότητες** ποὺ κάνουνε τοὺς ἀνθρώπους νὰ είναι ἄτομα μὲ τὴν πιὸ χαρακτηριστικὴ σημασία τῆς λέξης. **Ἡ διαφορὰ εἶναι τόσο ἀπλὴ** καὶ τόσο φανερή, ώστε θάτανε διασκεδαστική, ἀν δὲν ἥτανε τόσο διδαχτική. **Ο Τζέφφερσον**, ποὺ πρῶτος κήρυξε τὴν θεωρία τῶν ἐλεύθερων θεσμῶν τῆς αὐτοδιοίκησης, εἶχε τὴ γνώμη ὅτι τὶς **ἴδιότητες** τῶν ἀτόμων τὶς πιὸ συνυφασμένες μὲ τοὺς θεσμοὺς αὐτοὺς τὶς βρίσκουμε στὴν κοινωνικὴ τάξη ποὺ ἀποτελοῦν οἱ ἀγροχτήμονες. Στὶς πιὸ ἀπαισιόδοξες στιγμές του ἔφτανε στὸ σημεῖο νὰ προμαντεύει πὼς ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου θὰ δημιουργοῦσε μιὰ κατάσταση ὅπου οἱ **ἀνθρώποι** στὸν τόπο μας «θὰ τρώγανε ὁ ἕνας τὸν ἄλλον», ὅπως κάνανε στὴν Εὐρώπη. Στὴν **“Αγγλία ἀπ^τ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ γαιοχτήμονες ἦταν ὁ μεγάλος ἔχτρος τῆς νέας ἐλευθερίας**, ποὺ στὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ἐκ-**

δηλώσεις της συνδεότανε μὲ τὶς ἐνέργειες καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς βιομηχανικῆς τάξης.

Διδαχτικὴ βέβαια δὲν εἶναι μόνο ἡ ἔδια ἡ ἀντίθεση. Εἶναι διδαχτικὲς κ' οἱ αἵτιες ποὺ τὴ δημιουργήσανε. Δὲ θὰ πᾶμε μακριὰ γιὰ νὰ τὶς βροῦμε. Στὴ Μεγάλη Βρετανία τὴν ἀριστοχρατία τὴν ἀποτελοῦσαν οἱ γαιοχτήμονες. Ἡ ἐπιρροὴ ποὺ εἶχανε τὰ συμφέροντά τους πάνου στὰ νομοθετικὰ σώματα εἶχε τὴν πηγὴ της στὴ φεουδαρχία καὶ δὲν εύνοοῦσε τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου. Στὶς Ἐνωμένες Πολιτεῖες ἦτανε τόσο ἔθωρα τῆς φεουδαρχίας τὸ ἀχνάρια ὅστε τὸ μόνο ποὺ χρειάστηκε γιὰ νὰ σβήσουντες ἦταν οἱ νόμοι ποὺ καταργήσανε τὰ πρωτοτόκια, τὸ ἀποκλειστικὸ κληρονομικὸ δικαίωμα τῶν πρωτότοκων. Εᾶκολο ἦτανε γὰ τοὺς ἔξιδανικεύσουμε στὸν τόπο μας τοὺς ἀγροχτήμονες. Νὰ τοὺς δοῦμε σὰν τὴ ρωμαλέα γεωμανγύ, τὴν τάξη ποὺ ἐνσαρκώνει ὅλες τὶς ἀρετὲς τὶς συνυφασμένες μὲ τὴν ἀρχέγονη τὴν ἀγγλοσαξωνικὴ ἀγάπη γιὰ τὴν ἐλευθερία, μὲ τὴ Magna Charta καὶ μὲ τὸν ἀγώνα κατὰ τοῦ δεσποτισμοῦ τῶν Στούαρτ. Οἱ ἀγροχτήμονες ἦτανε μιὰ τάξη ἀνεξάρτητη, μιὰ τάξη μὲ οἰκονομικὴ αὐτάρκεια, μιὰ τάξη ποὺ δὲν εἶχε ἀνάγκη νὰ γυρεύει χατήρια ἀπὸ κανένανε, ἀφοῦ δὲ στηρίχτηκε στοὺς ἄλλους μήτε γιὰ τὸ ψωμί της μήτε γιὰ τὶς ἰδέες της. Ἡταν ἀνθρώποι πούχανε δικά τους ὑποστατικὰ καὶ τὰ ἐπιστατούσανε. Ὁταν ἡ χώρα μας ἀπὸ ἀγροτικὴ ποὺ ἦτανε γίνηκε βιομηχανικὴ καὶ ἀστική, ἀρχισε μιὰ ἴστορία ποὺ κι' αὐτὴ θάτανε διασκεδαστική, ἀν δὲν ἦτανε διδαχτική. Τὴν πρωτοβουλία, τὴν ἐφευρετικότητα, τὴ δυναμικότητα, τὴν ἔμφυτη τὴν προοδευτικότητα, ὅλες κείνες τὶς ἀρετὲς ποὺ δὲν βρεττανικὸς φιλελευθερισμὸς δὲν ὑπέρμαχος τοῦ laissez faire τὶς εἶχε συνδέσει μὲ τὶς βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις, τὶς μεταφυτέψανε τὰ δικαστήρια τὸ ἀμερικανικὰ καὶ οἱ κοινοβουλευτικοὶ ἀντιπρόσωποι τῶν χρηματιστηριακῶν καὶ ἐμπορικῶν μας κύκλων ἀπὸ τὰ ἀτομα τὰ τεφφερσονικὰ στοὺς ἐπιχειρηματίες ποὺ ἦταν ἀτομα μὲ τὴ βρετανικὴ σημασία τῆς λέξης.

“Οσα είπα—και ότι μποροῦσα νὰ τὰ ἔνισχύσω κάνοντας μὰ πλατιὰ ἐπισκόπηση στὴν ἔξελιξη τῆς ἔννοιας ποὺ δόθηκε στὴν ἑλευθερία—ἀποτελοῦγεν παράδειγμα, και σπουδαῖο μάλιστα, ποὺ μᾶς δείχνει τὴν σχέση τοῦ πολιτισμοῦ πρὸς τὸ δὲ πρόβλημα τῆς ἑλευθερίας. Τὰ γεγονότα εὑθυγραμμίζονται ἀπόλυτα μὲ τὸ συμπέρασμα ποὺ βγῆκε ἀπὸ τὸ προηγούμενο κεφάλαιο. Αὐτὸ τὸ συμπέρασμα μποροῦμε νὰ τὸ συνοψίσουμε λέγοντας πὼς ἡ ἔννοια τοῦ πολιτισμοῦ, πούγινε βασικὴ ἔννοια τῆς ἀνθρωπολογίας, ἔχει τόσο πλατιὰ ἐφαρμογὴ στὴν κοινωνιολογία ὥστε δίνει καινούργια δψη στὸ παμπάλαιο πρόβλημα τῆς σχέσης ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ ἄτομο και τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Ἡ ἔννοια τοῦ πολιτισμοῦ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐπίδρασή της στὶς λύσεις πούχουνε προταθεῖ γι” αὐτὸ τὸ πρόβλημα, ἔξιστρακίζει ὡς και τοὺς δρους ποὺ χρησιμοποιηθήκανε σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη τὴν παλιά. Γιατὶ τὶς περσότερες φορὲς τὸ πρόβλημα διατυπώθηκε σὰ νὰ ὑπῆρχε ἀνάμεσα σὲ κεῖνο ποὺ λέγεται ἄτομο και σὲ κεῖνο ποὺ λέγεται σύνολο κάποια βασικὴ διαφορὰ ποὺ νὰ καταντάει ἀντίθεση. Και τὸ ἀποτέλεσμα, γι” αὐτοὺς ποὺ τοὺς ἐνδιαφέρει ἡ θεωρία, ἦταν ν” ἀποχτήσουνε τὴν τάση νὰ χωρίζονται σὲ δυὸ παρατάξεις ποὺ οἱ πόλοι τους βρίσκονται σὲ τόση ἀπόσταση ἀναμεταξύ τους, ὥστε ν” ἀρνιέται ἡ μιὰ δ, τι βεβαιώνει ἡ ἄλλη. Ἡ μιὰ μερίδα ὑποστήριξε πὼς οἱ κοινωνικὲς συμβατικότητες, οἱ παραδόσεις, οἱ θεσμοί, τὰ ἡθικὰ ἀξιώματα διατηροῦνται μονάχα δταν ὑπάρχει κάποια μορφὴ καταναγκασμοῦ φανερὴ ἢ κρυφὴ ποὺ καταπατάει τῶν ἀτόμων τὴ φυσικὴ ἑλευθερία. Ἡ ἄλλη σχολὴ πάλι ἰσχυρίζεται πὼς εἶναι τέτοια τὰ ἄτομα ἀπὸ φυσικοῦ τους ὥστε τὸ μόνο κοινωνικὸ πρόβλημα πούχει μόνιμο χαραχτήρα εἶναι τὰ μέσα ποὺ θὰ χρησιμοποιηθοῦνε γιὰ νὰ μποῦνε κάτου ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ ἔλεγχο τὰ ἄτομα τὸ ἀνυπόταχτα, μ” ἄλλα λόγια γιὰ νὰ «κοινωνικοποιηθοῦνε». Κεῖνο ποὺ θεωροῦσε ἡ μιὰ σχολὴ τίτλο τιμῆς, ἡ ἄλλη τόχε γιὰ ντροπή. Τὰ δυὸ ἄκρα μᾶς χρησιμεύουνε γιὰ νὰ καθορίσουμε τὰ δρια δπου τοποθετήθηκε τὸ πρό-

βλημα. Οι περσότεροι ἀνθρωποι παίρνουνε μιὰ μέση καὶ συμβιβαστικὴ ψέση. Ἡ κλασικὴ της ἔκφραση εἶναι πὼς γιὰ τὸ νόμο καὶ γιὰ τὴν πολιτικὴ τὸ πρόβλημα εἶναι νὰ βρεθεῖ ἡ γραμμὴ ποὺ χωρίζει τὴν νόμιμη ἐλευθερία ἀπὸ τὴν σωστὴ λειτουργία τοῦ νόμου καὶ τῆς κρατικῆς ἔξουσίας ἕτσι ποὺ νὰ μπορεῖ καὶ τὸ ἔνα μέρος καὶ τὸ ἄλλο νὰ διατηρεῖ τὴν σφαίρα τῆς δικαιοδοσίας του. Ὁ νόμος νὰ λειτουργεῖ μόνο δταν ἡ ἐλευθερία ἔπειρνάει τὰ δικά της τὰ δρια. Τὸν καιρὸ ποὺ βρισκότανε στὸ ὑψος του δ φιλελευθερισμὸς ποὺ ὑποστήριζε τὸ laissez faire, ἡ μόνη περίπτωση ποὺ ἐπιτρεπότανε νὰ λειτουργήσει δ νόμος ἥταν δταν χρειαζότανε νὰ ἐπέμβει ἡ ἀστυνομία γιὰ νὰ κρατήσει τὴν τάξη.

Λίγοι ἀνθρωποι σήμερα παραδέχονται τὶς ἀκρότητες τῆς θεωρίας τοῦ Χόμπς. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν θεωρία ἡ ἀνθρώπινη φύση εἶναι τόσο ριζικὰ ἀντικοινωνικὴ ὥστε τὸ μόνο πράμα ποὺ μαζὶ μὲ τὸ κίνητρο τοῦ φόβου σπρώχνει τοὺς ἀνθρώπους νὰ ὑποταχτοῦν στὴν κρατικὴ ἔξουσία εἶναι ἡ γνώση τῶν κακῶν ἀποτελεσμάτων ποὺ φέρνει δ πόλεμος δλων ἐνάντια σ' δλους, αὐτὸς δ πόλεμος ποὺ κυριαρχεῖ ἀμα εἰν' ἐλεύθερη ἡ ἀνθρώπινη φύση. Μὰ κι' δταν ἀκόμα ὑποταχτεῖ, ξακολουθεῖ νάναι τόσο ἀνοικονόμητη ὥστε ἡ μόνη ἀσφάλεια ποὺ μπορεῖ νὰ προφυλάξει ἀπὸ τὰ ἔνστιχτα τὸ ἀρπαχτικὰ εἰν' ἡ ὑποταγὴ στὴν ἀπόλυτη μοναρχία. Ὁμως καὶ σήμερα ἀκόμα διαβάζοντας βιβλία κοινωνιολογικὰ δὲν εἶναι σκάνιο νὰ βρεῖς τὸ βασικὸ πρόβλημα διατυπωμένο σὰ νὰ χρειαζότανε νὰ καταγραφτοῦν καὶ ν' ἀναλυθοῦν οἱ τρόποι ποὺ δαμάζονται τὰ ἀτομα, μ' ἄλλα λόγια «κοινωνικοποιοῦνται». Ἡ κυριότερη διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ Χόμπς καὶ τοὺς συγγραφεῖς αὐτονῶν τῶν βιβλίων εἰν' δτι πολὺ λιγότερο τονίζουν οἱ δεύτεροι τὴν ἀποκλειστικὴ σημασία τῆς κρατικῆς πίεσης κι' δτι ἀναγνωρίζουνε συνάμα πὼς ὑπάρχουνε στὴν ἀρχέγονη ἀνθρώπινη φύση τάσσις ποὺ τὴν κάνουνε νὰ ὑποτάξεται στοὺς νόμους καὶ τοὺς κανόνες τῆς κοινωνίας. Μὲ τὸν ἀγώνα τὸ νικηφόρο πούκανε στὴν Ἀγγλία ἡ νέα τάξη, ἡ βιομηχανική,

καταπολεμηθήκανες οἱ περιορισμοὶ ποὺ ὑπήρχανε κι^ν ἀφοῦ ἔξα-
φανίστηκε ἡ πιὸ δίξεστη, ἡ πιὸ φανερὴ μορφὴ τῆς φεουδαρχίας. Κι^ν ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα ἦταν νὰ γείρει ἡ ζυγαριὰ
πρὸς τὴν ἐλευθερία, ν^ο ἀποχτήσει βαρύτητα κείνη ἡ ἀγαπημένη
φράση ποὺ ὑποστηρίζει. Ότι κάθε ἄνθρωπος εἶναι λεύτερος δόσο
δὲν περιορίζουν οἱ πράξεις του τὴν ἐλευθερία τῶν ἀλλών. "Ἄς
προσθέσουμε δύμως πὼς τὸ δεύτερο ποτὲ δὲν ξεκαθαρίστηκε δρι-
στικά, ἀφοῦ ποτὲ δὲν ἔξεταστήκανε πραχτικὰ οἱ συνέπειες ποὺ
φέρουν οἱ πράξεις κάποιου προσώπου σ^τ ἄλλα πρόσωπα. Αὕτὸ
τὸ ζήτημα κανονίστηκε σύμφωνα μὲ μιὰ τυπικὴ νομικὴ ἀρχὴ
ποὺ λέει πὼς δλοι δσοι εἶναι στὰ λογικά τους ἔχουν ἀπὸ μὰ
δρισμένη ἥλικία καὶ πέρα ἵσα δικαιώματα νὰ συμβάλλονται μὲ
ἄλλους—ἀδιάφορο ἀν οἱ συνθῆκες οἱ πραγματικὲς δίνανε κάθε
φορὰ τὴν ἴδια ἐλευθερία δράσης καὶ στὸν ἔναντι καὶ στὸν ἄλ-
λονε ἡ ἀν τὸ «ἐλεύθερο» συμβόλαιο καταντοῦσε μὰ ὑπόθεση
ποὺ μποροῦσε νὰ σὲ πάει στὸ φρέσκο.

"Ωστόσο δ σκοπός μας δὲν εἶναι νὰ τὰ ψιλοκοσκινίσουμε
τοῦτα τὰ ἐπίμαχα τὰ θέματα τὰ παλιὰ κι^ν ἄλλα παρόμοια, ἔξε-
τάζοντας ἀς ποῦμε ἀπὸ ἥθικὴ ἀποψη τὰ ἐγωιστικὰ καὶ τ^ο ἀλ-
τρουιστικὰ στοιχεῖα τῆς ἀνθρώπινης φύσης. "Η οὖσία εἶναι ἀπὸ
ποιὰ πλευρὰ ἔξετάζονται τὰ προβλήματα, σὲ ποιὸ συγχρότημα
ἀπὸ ἰδέες τοποθετοῦνται, ἀσχετα ἀπὸ τὴ λύση ποὺ θὰ τοὺς δο-
θεῖ. Μὲ τὶς διανοητικὲς δυνατότητες ποὺ διαθέτουμε σήμερα
μποροῦμε ν^ο ἀντιληφθοῦμε πὼς αὐτὲς οἱ θεωρίες γιὰ τὴν ἔμ-
φυτη συγχρότηση τῆς ἀνθρώπινης φύσης παραμελοῦντες τὸ ζή-
τημα τὸ βασικό: τὸ πῶς κεντρίζονται τὰ στοιχεῖα της καὶ τὸ
πῶς ἀπωθοῦνται, τὸ πῶς ἐνισχύονται καὶ τὸ πῶς ἔξασθενοῦν,
τὸ πῶς καθορίζεται δ τύπος τους δ συνολικὸς ἀπ^τ τὴν ἀμοιβαία
σχέση τους μὲ τὶς συνθῆκες τοῦ πολιτισμοῦ. Συνέπεια τῆς ἀπο-
τυχίας αὕτης εἶναι πὼς οἱ θεωρίες πούχουν ὑποστηριχτεῖ γιὰ
τῆς ἀνθρώπινης φύσης τὴ συγχρότηση εἶναι κείνες ποὺ ταιριά-
ζουνται μὲ τοὺς σκοποὺς καὶ μὲ τὴ διαγωγὴ μιᾶς δρισμένης κατη-

γορίας ἀνθρώπων. "Οσοι ἐπιθυμούσανε νὰ δικαιολογήσουνε τὴν ἔξουσία ποὺ ἀσκούσανε πάνω στοὺς ἄλλους, σχηματίσανε μιὰν ἀκα-
σιόδοξη ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀνθρωπινη φύση." Οσοι θέλανε νὰ ξαλα-
φρώσουν ἀπὸ κάτι ποὺ τοὺς βάραινε, ἀνακαλύψανε στὴν ἔμφυτῇ
της σύνθεσῃ ίδιότητες γεμάτες ἀπὸ μεγάλες ὑποσχέσεις. "Έχουμε
δῶ μιὰ περιοχὴ δπου δὲ μπῆκανε διανοητικοὶ ἔξερευνητές, ἔχουμε
μπροστά μας τὴν ίστορία τοῦ τρόπου ποὺ ξεφυτρώσαν οἱ ίδεες
γιὰ τῆς ἀνθρωπινης φύσης τὴ σύσταση. Αὐτὲς οἱ ίδεες θεωρη-
θήκαν ἀποτελέσματα ψυχολογικῆς ἔρευνας. Μὰ ἡ ἀλήθεια εἶναι
πὼς ἀντικαθρεφτίσανε τὰ πραχτικὰ μέτρα ποὺ δρισμένα συ-
χροτήματα, δρισμένες κοινωνικὲς τάξεις ἐπιθυμούσανε νὰ συνε-
χιστοῦν ἢ νὰ υίοθετηθοῦν. Κ' ἔτσι κεῖνο ποὺ περνοῦσε γιὰ ψυ-
χολογία ήτανε κλάδος τῆς πολιτικῆς θεωρίας.

"Ετσι ξαναγυρίζουμε πίσω στὴ βασικὴ διατύπωση τὴν πα-
λιά. Ἡ σπουδαιότερη δυσκολία στάθηκε πὼς τὰ ζητήματα τὰ
ἐπίμαχα διατυπωθήκανε σὰ νάτανε θέματα σχετικὰ μὲ τῶν ἀν-
θρωπινῶν δητῶν τὴν ίδιοσυστασία ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ μὲ τὴ
φύση τῶν κοινωνικῶν κανόνων καὶ τῆς κοινωνικῆς αὐθεντίας
ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐνῶ πραγματικὰ κεῖνο ποὺ ὑπάρχει πίσω ἀπὸ δλ'
αὐτὰ εἶναι ἡ σχέση τῆς «φύσης» μὲ τὸν «πολιτισμό». Ἡ ἐπί-
θεση πούκανε δ Ρουσσώ στὶς τέχνες καὶ στὶς ἐπιστήμες (δπως
καὶ στὴ νομοθεσία καὶ στὴν κυβέρνηση τῆς ἐποχῆς του) σκαν-
δάλισε τοὺς συγχρόνους του, τοὺς ἀνθρώπους τοῦ δέκατου δγ-
δοου αἰώνα. Γιατὶ τὰ πράματα ποὺ ισχυριζότανε δ Ρουσσώ πὼς
ἡ ἐπίδρασή τους διαφθείρει τὸν ἀνθρωπο τὴν κεῖνα Ίσα Ίσα
δπου βασίζαν αὐτοὶ τὶς ἐλπίδες τους γιὰ ἀνθρωπινη πρόοδο
ἀτέλειωτη. Κι' δμως τὸ πρόβλημα τοῦ πολιτισμοῦ, σὲ ἀντιδια-
στολὴ μὲ τὴ φύση, τὸ διατύπωσε κατὰ κάποιον τρόπο δ Ρουσσώ,
τονίζοντας κι' αὐτὸς πολὺ τὴ φύση τὴν ἀνθρωπινη καὶ δίνον-
τάς της τὴν πλεονεχτικὴ θέση. Γιατὶ σύμφωνα μ' αὐτόν, ἀγκαλὰ
κ' εἰν' ἀξεστη κι' ἀκαλλιέργητη, κράτησε τὴ φυσικὴ της τὴν
καλοσύνη ὥσπου τὴ διαφθείραν οἱ συνθῆκες ποὺ δημιουργη-

θήκαν δῆμα χάθηκε ἡ ἀρχικὴ ἰσότητα. 'Ο Κὰντ κ' οἱ Γερμανοὶ διάδοχοί του κάναν ἀντεπίθεση στὴν πρόκληση ποὺ περιεῖχαν οἱ παραδοξολογίες τοῦ Ρουσσώ. Δοκιμάσανε ν' ἀνατρέψουνε τοὺς ἴσχυρισμούς του. Ολη τὴν ἱστορία τὴν ἐρμηνεύσανε σὰν ἀδιάκοπη ἔξελχτικὴ πορεία τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ καλλιέργησε τὴν ἀρχέγονη ζωικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴ μεταμόρφωσε ἀπὸ τὴν κατάσταση τοῦ ζώου σὲ κείνη ποὺ διαχρίνει τὸν ἀνθρωπό.

Μὰ δὲ Ρουσσὼ καὶ οἱ ἀντίπαλοί του ἐξετάζοντας τὴν καινούργια μορφὴ ποὺ πῆρε τὸ πρόβλημα μεταφέρανε στὴν ἔξετασή τους πολλὰ στοιχεῖα ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὴν καθιερωμένη του τοποθέτηση. Στὴ γερμανικὴ φιλοσοφία ἀκόμα παραπάνου τὸ μπέρδεψε τὸ ζήτημα ἡ γέννηση τοῦ ἐθνικισμοῦ ποὺ ἀκολούθησε τὶς εἰσβολὲς τοῦ Ναπολέοντα. Αγκαλὰ καὶ νικηθήκανε στὸν πόλεμο οἱ Γερμανοί, στὸν πολιτισμὸν εἶχανε χρέος νάχουνε τὴν ὑπεροχήν. Αὐτὴ ἡ ἴδεα διατηρεῖται ἀκόμα καὶ τώρα στὴ χρησιμοποίηση τῆς λέξης κούλοντος ἀπὸ τὴ γερμανικὴ ἐθνικιστικὴ προπαγάνδα. Γιατὶ ἡ ὑπεροχὴ στὸν πολιτισμὸν δίνει τάχα δικαίωμα ἔξουσίας πάνω σὲ λαοὺς πουχουνε πολιτισμὸν κατώτερο, τῆς ἔξουσίας πουχει δὲ ἀνθρωπος πάνου στὸ ζῶο. Ἡ γαλλικὴ 'Επανάσταση, δπως καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ Ρουσσώ, εἶχε ἔξδν ἀπὸ αὐτὰ καὶ τὸ ἀποτέλεσμα νὰ ταυτιστεῖ μὲς στὸ μυαλὸ τῶν Γερμανῶν στοχαστῶν ἡ ὑπόθεση τοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὴν ὑπόθεση τοῦ νόμου καὶ τῆς ἔξουσίας. Ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία, ποὺ γιὰ τοὺς φιλοσόφους τῆς 'Επανάστασης ἦταν «φυσικὸ δικαίωμα» ποὺ ἀνῆκε σ' δλο τὸ ἀνθρώπινο γένος, δὲν ἦταν γιὰ τοὺς Γερμανοὺς φιλοσόφους τῆς ἀντίδρασης παρὰ ἡ ἐλευθερία ποὺ δινότανε στὶς αἰσθήσεις, στὰ ἐνστιχτα τὰ πρωτόγονα, στὶς δρμὲς τοῦ ζώου. Μιὰ περίοδος ὑποταγῆς στὸν παγκόσμιο νόμο ποὺ ἐκφράζει τὴν ἀνώτερη οὖσία τῆς ἀνθρωπότητας, τὴν ἀφύσικη, χρειαζότανε γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ κατάσταση «ἀνώτερης» κι' ἀληθινῆς ἐλευθερίας. Τὰ περιστατικὰ ποὺ γίνανε στὴ

Γερμανία ἀπὸ τὸν καιρὸν ποὺ διατυπώθηκε τούτη ἡ Ἰδέα, ἔχουνε πάνου τους τὴν σφραγίδα της. Κι' ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ περιστατικὰ εἶναι κ' ἡ γέννηση τοῦ δλοκληρωτισμοῦ. Ἡ προσμονὴ μιᾶς ὑστατῆς, μιᾶς τελειωτικῆς κοινωνικῆς κατάστασης, διαφορετικῆς κι' ἀπὸ τὴν φυσικὴν ἐλευθερία τὴν ἀρχέγονη κι' ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ τὴν τωρινή, ἐπαιξέ κάποιο ρόλο σ' ὅλες τὶς κοινωνικὲς φιλοσοφίες, δπως στὴ μαρξιστική, ἃς ποῦμε, ποὺ διαμορφώθηκε κάτου ἀπὸ πνευματικὲς ἐπιρροές γερμανικές. Ἐπαιξε τὸ ρόλο πούπαιζε κάποτε ἡ Ἰδέα τῆς Δευτέρας Παρουσίας.

Ωστόσο σὲ καμιὰ περίπτωση δὲ θὰ μποροῦσε τὸ πρόβλημα νὰ πάρει τὴν καυνούργια του τὴν μορφὴ δίχως τὸ ὑλικὸ ποὺ πρόσφερε ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἔρευνα. Γιατὶ οἱ ἀποκαλύψεις της οἱ σχετικὲς μὲ τὴν ἀπέραντη ποικιλία τῶν πολιτισμῶν δείχνουνε πῶς τὸ πρόβλημα ποὺ ἀναφέρεται στὴ σχέση τῶν ἀτόμων καὶ τῆς ἐλευθερίας τους μὲ τὴν κοινωνικὴ συμβατικότητα, μὲ τὰ ἔθιμα, μὲ τὶς παραδόσεις καὶ μὲ τοὺς ἥθυικους κανόνες ἔχει διατυπωθεῖ μὲ ἀπλοῖκες γενικότητες καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἐπιδέχεται κριτικὴ ἐξέταση φωτισμένη καὶ ἐπιστημονική. Ἀν τὸ σύστημα ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὴν περιοχὴ τῆς κοινωνιολογίας τὸ κρίνουμε σύμφωνα μὲ τὶς μεθόδους ποὺ ἐφαρμόζονται στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, θὰ παραδεχτοῦμε ὅτι στάθηκε προεπιστημονικὸ καὶ ἀντιεπιστημονικό. Γιατὶ ἡ ἐπιστήμη τὴν ἀνάπτυξή της τὴν χρωστάει στὴν ἀναλυτικὴ παρατήρηση καὶ στὶς ἐρμηνείες τῶν γεγονότων τὶς βασισμένες στῶν γεγονότων τὴν ἀμοιβαία σχέση. Ἡ κοινωνιολογικὴ θεωρία στήριξε τὸ ἔργο της σὲ γενικὲς «δυνάμεις», δηλαδὴ εἴτε στὰ ἔμφυτα φυσικὰ κίνητρα εἴτε σὲ κεῖνα ποὺ θεωρηθῆκανε κοινωνικά.

Ἀν δὲν τὴν ἔραμε τῆς συνήθειας τὴν ἀδράνεια (δὲν ἴσχύει μόνο στὶς πράξεις τὶς ἐξωτερικές, ἴσχύει καὶ στὶς γνῶμες), θὰ παραξενεύμαστε βλέποντας σημερινοὺς συγγραφεῖς ποὺ πολὺ καλὰ ξέρουνε ποιὸς τρόπος ἐφαρμόζεται στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες κι' ὅμως καταφεύγουνε σὲ «δυνάμεις» γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουνε τὸ

άνθρωπινα και τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα. Γιατί τοὺς εἶναι γνωστὸ δῖτι στὴ φυσικὴ μεταχειριζόμαστε τὶς λέξεις «ήλεκτρισμός», «θερμότητα», «φῶς» κ. τ. λ. γιὰ νὰ δνομάσουμε τοὺς τρόπους ποὺ ἀλληλοεπηρεάζονται φαινόμενα καθορισμένα καὶ συγκεκριμένα, φαινόμενα ποὺ μποροῦμε νὰ τὰ παρατηρήσουμε. Κι ὅτι σὲ κάθε περιγραφὴ ποὺ θὰ κάνουμε, σὲ κάθε ἔρμηνεία ποὺ θὰ δώσουμε, θὰ μιλήσουμε ἀναγκαστικὰ γιὰ τὶς σχέσεις τῶν ἴδιαίτερων γεγονότων ποὺ παρατηροῦμε, σχέσεις ποὺ μποροῦμε νὰ τὶς ἔξελέγξουμε. Εέρουνε πὼς δταν μιλᾶμε γιὰ ηλεκτρισμό, γιὰ θερμότητα κ.λ.π., ἄλλο δὲν κάνουμε παρὰ νὰ μιλᾶμε συνοπτικὰ γιὰ σχέσεις γεγονότων ἔξακριβωμένες ἀπὸ τὴν ἔρευνα πραγματικῶν περιπτώσεων. Μὰ στὴν περιοχὴ τῶν κοινωνικῶν φαινομένων δὲ διστάζουνε νὰ ἔρμηνεύσουνε φαινόμενα συγκεκριμένα ἀνατρέχοντας σὲ κινητήριες δυνάμεις (ὅπως εἶναι νὰ ποῦμε ἡ ἀγάπη τῆς ἔξουσίας). Κι ὅμως αὐτὰ ποὺ δνομάζονται δυνάμεις δὲν εἶναι παρὰ ἐπανάληψη αὐτῶν τῶν ἴδιων φαινομένων πούχουμε νὰ ἔξηγήσουμε, ἐπανάληψη μὲ λέξεις ἀφηρημένες.

“Οταν ἔχθετουμε τὸ πρόβλημά μας μὲ βάση τὴν ἀμοιβαία σχέση τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς φύσης, ἔμακραίνουμε ἀπὸ τὶς ἀρχιστες ἀφηρημένες ἔννοιες κι ὅτι ἀπὸ τὶς γενικότητες τὶς φανταχτερές. “Οταν τὸ προσεγγίσουμε χρησιμοποιώντας τὴν φρασεολογία ποὺ τοῦ ταιριάζει, συγκεντρώνουμε ἀναγκαστικὰ τὴν προσοχὴ μας στὴν ποικιλία τῶν πολιτισμῶν ποὺ ὑπάρχουνε, καθὼς καὶ στὴν ποικιλία τῶν συστατικῶν τῆς ἀνθρώπινης φύσης, δίχως νὰ ἔξαιρέσουμε τὶς φυσικὲς διαφορὲς ποὺ χωρίζουνε τὸν ἐναν ἀνθρωπὸ ἀπὸ τὸν ἄλλονε, διαφορὲς ποὺ δὲν εἶναι μονάχα ποσοτικές. Τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας εἶν’ ἡ ἀμοιβαία σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ εἰδικὰ συστατικὰ στοιχεῖα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἔμφυτα ἡ τροποποιημένα πιά, καὶ στὰ εἰδικὰ συστατικὰ στοιχεῖα ἐνὸς δρισμένου πολιτισμοῦ. Οἱ συγκρούσεις καὶ οἱ συντονισμοὶ τῆς ἀνθρώπινης φύσης πρὸς τὰ ἔθιμα καὶ τοὺς κανόνες τῆς

κοινωνίας είναι παράγω γα τῶν ἴδιαιτερων τρόπων τῆς ἄλληλεπίδρασης. Μέσα σὲ μὰν δρισμένη κοινότητα μερικὰ ἄτομα συμμορφώνονται οὐσιαστικὰ μὲ τοὺς θεσμοὺς ποὺ ὑπάρχουν, ἐνῷ ἄλλα ἄτομα εἰν' ἐπαναστατημένα κ' οἱ ψυχικές τους διαθέσεις ἀποτελοῦνται μιὰ σκάλα ποὺ ἀρχινάει ἀπὸ μιὰ μέτρια ἔξεγερση καὶ δυσαρέσκεια καὶ φτάνει ἵσαμε τὴν ἀνταρσία τὴν ἀσυγκράτητη. Ὁταν οἱ διαφορὲς ποὺ δημιουργοῦνται ἔτσι, εἰν' ἀρκετὰ ἔκαθαρες ὥστε νὰ μποροῦνε νάχουνται ταμπέλα, πηγάζουν ἀπὸ αὐτὲς οἱ λέξεις συντηρητικὸς καὶ ριζοσπάστης, ἀντιδραστικὸς καὶ προοδευτικὸς ἢ πρωτοπόρος κ.τ.λ. Αὐτὲς οἱ διαφορὲς διχοτομοῦν τὶς οἰκονομικὲς τάξεις. Γιατὶ κι' αὐτοὶ ἀκόμα ποὺ πιστεύουνται στὴν ἐπανάσταση ἀναγκάζονται νὰ παραδεχτοῦνται πὼς ἔνα μέρος ἀπὸ τὶς δυσκολίες ποὺ βρίσκουνται στὸ δρόμο τους εἶναι νὰ κάνουνται μιὰ καταπιεσμένη τάξη νὰ συνειδητοποιήσει τὴ σκλαβιά της γιὰ νὰ προκαλέσουνται τὴν ἔμπραχτη διαμαρτυρία της.

Αὐτὸ τὸ γεγονός, τὸ τόσο φανερὸ ἀκόμα καὶ στὴν ἐπιφανειακὴ παρατήρηση, ἀναιρεῖ σὲ ἀρκετὰ μεγάλο βαθμὸ τὴ γνώμη ὅτι τὸ πρόβλημα μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ σὰν πρόβλημα ποὺ ἀναφέρεται στὴ σχέση τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, λὲς καὶ τοῦτες οἱ λέξεις ἀντιπροσωπεύουνται πραγματικὲς καταστάσεις. Ὅποδείχνει ὅτι τὸ πρῶτο καὶ κύριο πούχουμε νὰ ἔξετάσουμε εἶναι μὲ ποιοὺς τρόπους γίνεται ἡ ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα στὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ στὶς πολιτιστικὲς συνθῆκες. Κι' ὅτι τὸ πρόβλημα εἶναι νὰ ἔξακριβώσουμε ποιὰ ἀποτελέσματα φέρνουν οἱ ἀμοιβαῖες σχέσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὰ διάφορα στοιχεῖα τῶν διάφορων ἀνθρώπων καὶ στὰ ἔθιμα, τοὺς κανόνες, τὶς παραδόσεις, τοὺς θεσμοὺς—στὰ πράματα ποὺ δνομάζονται «κοινωνικά». Ἡ καθιερωμένη τοποθέτηση τοῦ προβλήματος βασίστηκε σὲ μιὰ πλάνη. Τῶν ἴδιαιτερων ἄλληλεπιδράσεων τ' ἀποτελέσματα, εἴτε καλὰ εἴτε κακὰ εἴτε καὶ τὰ δυὸ μαζί, τὰ πῆρε γιὰ αἰτίες ἀρχικές, ποὺ βρίσκονται εἴτε στὴ φύση τὴν ἀνθρώπινη εἴτε στὶς συνθῆκες τὶς πολιτιστικές, γιὰ αἰτίες πούχουνται δη-

μιουργήσει δ, τι ύπαρχει και ποὺ μποροῦνε νὰ δημιουργήσουν δ, τι πρέπει νὰ ύπαρχει.

"Ας φέρουμε ἔνα παράδειγμα. "Οσο εἶναι βέβαιο πὼς ύπήρξανε σκλάβοι, ἄλλο τόσο βέβαιο εἶναι πὼς μερικὲς φορὲς οἱ σκλάβοι μένουν ίκανοποιημένοι ἀπὸ τὴν σκλαβιά τους. Εἶναι βέβαιο πὼς δρισμένοι ἀνθρώποι δίχως ποτέ τους νάχουν ύποστεῖ καμιὰ προσωπικὴ ἐνόχληση ἀπὸ πραγματικὲς καταστάσεις τυραννικὲς κι, ἀδικεῖς—ἄν εξαιρέσουμε κεῖνο ποὺ λέει ὁ κόσμος ψυχικὸ ἀντίχτυπο—γινήκανε ἀρχηγοὶ σὲ καμπάνιες γιὰ τὴν ἴσοτητα και γιὰ τὴν ἐλευθερία. Εἶναι βέβαιο πὼς τὰ ἔνστιχτα τὰ ωιζωμένα ποὺ μερικοὶ τὰ θεωροῦνε κοινωνικὰ ἔχουνε σπρώξει ἀνθρώπους νὰ σχηματίσουν ἐγκληματικὲς συμμορίες ποὺ ἀνάμεσα στὰ μέλη τους ύπαρχει κάποια μπέσα. "Άλλο τόσο βέβαιο εἶναι πὼς τὰ ἵδια ἔνστιχτα ἔχουν δημιγήσει ἀνθρώπους στὴ συνεργασία. Πρέπει δμως νὰ ξέρουμε πὼς τὶς ἀλληλεπιδράσεις τὶς πραγματικὲς δὲν εἶναι πάντα εύκολο νὰ τὶς παρατηρήσουμε και νὰ τὶς ἀναλύσουμε γιὰ νὰ καθορίσουμε ποιὰ στοιχεῖα ἐνεργοῦνε πρὸς τὴν μὰ κατεύθυνση ἢ πρὸς τὴν ἄλλη και τί ἀποτελέσματα φέρνουνε. Μὰ γιὰ νὰ κρίνουμε σωστὰ τὰ πραγματικὰ γεγονότα, δρος ἀπαράβατος εἶναι νὰ παραδεχτοῦμε τὴν χρησιμότητα τῆς ἀναλυτικῆς παρατήρησης. Τὴν ἀξία τοῦ κάθε πολιτικοῦ συστήματος ποὺ προτείνεται δυσκολευόμαστε νὰ τὴν ἀναγνωρίσουμε, δταν ἀντικρύζουμε τὸ πρόβλημα σὰ νάχαμε μπροστά μας ἀπὸ τὴν μὰ μεριὰ τὶς ἀτομικὲς δυνάμεις κι ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν μεριὰ τὶς δυνάμεις τὶς κοινωνικὲς κι ὅταν ἡ φύση τῶν δυνάμεων εἶναι γνωστὴ ἀπὸ πρὸν. "Απὸ ἄλλες βάσεις πρέπει νὰ ξεκινήσει ὁ συλλογισμός μας, ἀν θέλουμε νὰ τοποθετήσουμε τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας μέσα στὸ πλαίσιο ὃπου ἀνήκει.

Τὰ ἔρωτήματα ποὺ θέσαμε στὴν ἀρχὴ τοῦ προηγούμενου κεφαλαίου, εἰν^{τούτης} ἀνυπόκριτα ἔρωτήματα. Μὰ δὲν εἶναι ζητήματα ἀφηρημένα και δὲ μποροῦμε νὰ μὴν τὰ ἔξετάσουμε ἔξονυχιστικά. Εἰν^{τούτης} ἀνάγκη νὰ ἔρευνήσουμε τὴν κατάσταση τοῦ πολιτισμοῦ,

τὴν κατάσταση τῆς ἐπιστήμης, τῆς τέχνης, τῆς ἡθικῆς, τῆς θρησκείας, τῆς παιδείας καὶ τῆς βιομηχανίας, γιὰ ν' ἀνακαλύψουμε ποιὸ ἀπὸ δλὸντα προωθεῖ πραγματικὰ καὶ ποιὸ ἐπιβραδύνει τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἔμφυτων συστατικῶν τῆς ἀνθρώπινης φύσης. "Αν θέλουμε νὰ εἰν^τ ἐλεύθερα τὰ ἄτομα, πρέπει νὰ φροντίσουμε νὰ ὑπάρχουν οἱ κατάλληλες συνθῆκες. Αὐτὸς εἶναι τρούπης. Μὰ τουλάχιστο μᾶς ὑποδείχνει πρὸς τὰ ποὺ πρέπει νὰ κατευθύνουμε τὸ νοῦ μας καὶ τὴν πορεία μας.

Άναμεσα σ' ἄλλα μᾶς λέει πὼς εἰν^τ ἀπαραίτητο ν^τ ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ τὶς ἵδεες ποὺ μᾶς κάνουνε νὰ πιστεύουμε πὼς οἱ δημοκρατικὲς συνθῆκες μόνες τους διατηροῦνε τὸν ἑαυτό τους ἥ πὼς ταυτίζονται μὲ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἐντολῶν ποὺ ἀναγράφονται στὸ σύνταγμα. Τέτοιες ἀντιλήψεις ἄλλο δὲν κάνουνε παρὰ ν^τ ἀποτραβᾶνε τὴν προσοχὴ ἀπὸ κεῖνο ποὺ γίνεται μπροστά μας. "Ετοι καὶ τοῦ ταχυδαχτυλουργοῦ ἥ φλυαρία τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα νὰ κάνει πράματα ποὺ περνᾶν ἀπαρατήρητα ἀπὸ δποιον βάλθηκε νὰ ἔεγελάσει. Γιατὶ δ, τι συμβαίνει τώρα, μπορεῖ καὶ νάναι συνθῆκες ἔχθρικὲς πρὸς κάθε λογῆς δημοκρατικὲς ἐλευθερίες. Αὐτὸς εἶναι πολὺ κοινὸ καὶ γνωστό. Καὶ δὲ θ^τ ἀξιζε τὸν κόπο νὰ τὸ ξαναπούμε, ἀν πολλοὶ ἀνθρωποι μὲ μεγάλη θέση στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ δὲ μιλούσανε σὰ νὰ πιστεύανε ἥ σὰ νὰ μπορούσανε νὰ κάνουνε τοὺς ἄλλους νὰ πιστέψουνε πὼς ἥ τήρηση τύπων ποὺ καταντήσανε τύποι θρησκευτικοὶ εἰν^τ ἀποτελεσματικὴ προστασία γιὰ τὴ δημοκρατικὴ μας κληρονομιά. "Η ἴδια βασικὴ ἀρχὴ μᾶς είδοποιεῖ νὰ προσέξουμε νὰ μὴν ὑποθέσουμε πὼς τὰ δλοκληρωτικὰ κράτη τὰ δημιουργοῦνε παράγοντες τόσο ξένοι πρὸς ἐμᾶς ώστε «αὐτὰ ἐδῶ δὲ γίνονται». Νὰ προσέξουμε μάλιστα νὰ μὴ μᾶς περάσει ἥ ἵδεα πὼς αὐτὰ τὰ κράτη στηρίζονται μονάχα στὸν ἀμελιχτὸ καταναγκασμὸ καὶ ἐκφοβισμό. Γιατὶ κανένα καθεστώς, δσο κι^τ ἀν ἔχει μεταχειριστεῖ καθάρσια, ἐκτρέσεις, στρατόπεδα συγκέντρωσης, στέρηση τῆς ἵδιοχτησίας καὶ τῶν βιοποριστικῶν μέσων, δὲ μπορεῖ νὰ σταθεῖ πολὺν καιρὸ σὲ μιὰ χώρα δπου

ύπηρχε κάποτε πνεῦμα ἐπιστημονικό, ἔχτὸς ἀν αὐτὸ τὸ καθεστώς ὑποστηριχτεῖ ἀπὸ κεῖνα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀνθρώπινης ἴδιοσυστασίας ποὺ τὰ δνομάζουμε ἵδεολογικά. Ὑπάρχει σὲ μερικὰ μέρη ἥ τάση νὰ θεωροῦνται ἀπολογία ἥ δικαιολογία γιὰ τὶς διχτατορίες καὶ γιὰ τὰ δλοκληρωτικὰ κράτη κάτι τέτοια λόγια. Εἰν^ο ἐπικίνδυνος αὐτὸς ὁ τρόπος ποὺ ἀντιδροῦνται μερικοὶ στὴν προσπάθεια νὰ βρεθεῖ τί εἶναι κεῖνο ποὺ κάνει ἀνθρώπους ἔξυπνους σὲ πᾶλα ζητήματα καὶ τίμιους νὰ ἐπαινοῦνται τὶς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦνται στὰ κράτη τὰ δλοκληρωτικά. Βάνει τὸ μίσος στὴ θέση τῆς προσπάθειας γιὰ τὴν κατανόηση. Καὶ τὸ μίσος, μιὰ καὶ ἔνπνήσει, μπορεῖ μὲ ἐπιτήδειο χειρισμὸ νὰ κατευθυνθεῖ καὶ πρὸς ἄλλα ἀντικείμενα ὅστε ἀπὸ κεῖνα ποὺ τὸ πρωτοξυνήσαντα. Μιὰ τέτοια νοοτροπία μᾶς κάνει ἀκόμα νὰ πιστεύουμε πὼς ἀπ^ο τὴν ἀρρώστια πούπιασε τοὺς ἄλλους ἐμεῖς δὲν ἔχουμε φόβο, δσο δὲ γίνεται γνωστὸ πὼς καλλιεργοῦνται ἀνάμεσά μας τὰ κακὰ ποὺ βλέπουμε στὸν δλοκληρωτισμό. Ἡ πίστη πὼς μόνο ἔτσι μποροῦν αὐτὰ τὰ κράματα νὰ βλάψουνται τὴ δημοκρατία μᾶς ἐμποδίζει νὰ προφυλαχτοῦμε ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ ὑπονομεύουν τσως τὶς ἀξίες ποὺ λέμε πὼς ἐκτιμοῦμε. Μᾶς κάνει ἀκόμα νὰ μὴ βλέπουμε δοκοὺς ποὺ εἶναι μὲς στὰ μάτια μας. Καὶ δοκοὶ εἰν^ο οἱ δικές μας οἱ προκαταλήψεις οἱ φυλετικές.

Εἰν^ο ἔξαιρετικὰ δύσκολο ἀπὸ μακριὰ νὰ καταλάβουμε σωστὰ τὶ ἀνταπόκριση βρίσκουνται στὰ καλύτερα στοιχεῖα τῆς ἀνθρώπινης φύσης τὰ πολιτικὰ ἐπινοήματα ποὺ ἀποτελοῦνται τὴν πίστη τὴν ναζιστική. Μποροῦμε νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ἔχτὸς ἀπ^ο τὴν ἐπιρροὴ τοῦ φόβου, ἔχτὸς ἀπ^ο τὴν ἐπιθυμία πολλῶν ἀνθρώπων ν^ο ἀποφύγουνται τὶς εὐθύνες ποὺ ἐπιβάλλει ἥ ἴδιότητα τοῦ ἐλεύθερου πολίτη, ἔχτὸς ἀπὸ τὶς διαθέσεις τους πρὸς τὴν ὑποταγή, ποὺ τὶς δυναμώνουνται συνήθειες ὑποταγῆς καλλιεργημένες σὲ περασμένους καιρούς, ἔχτὸς ἀπὸ τὸν πόθο τους ν^ο ἀποζημιώθουνται γιὰ ταπεινώσεις πρωτυτερινὲς κ^{αὶ} ἔχτὸς ἀπὸ τὴν ἐπίδραση πούχουν ἀσκήσει τὰ αἰσθήματα τὰ ἐθνικιστικὰ ἀποχτώντας ὅλο

καὶ μεγαλύτερη ἔνταση, κι^ν δχι στὴ Γερμανία μονάχα, ὑπάρχει κ^ν ἡ ἀγάπη γιὰ τὴν καινοτομία. Κι^ν αὐτὴ ἡ ἀγάπη γιὰ τὴν καινοτομία πήρε σ^τ αὐτὴ τὴν περίπτωση τὴν εἰδική, καὶ μάλιστα γιὰ τὴ νεολαία, τὴ μορφὴ τῆς πίστης τῆς Ἰδεολογικῆς, τῆς πίστης ὅτι γίνεται προσπάθεια νὰ δημιουργηθεῖ ἐνα πρότυπο γιὰ νέους θεσμούς, πουνθὰ τοὺς δεχτεῖ ὁ κόσμος δλος. Γιατὶ ἐνα ἀπ^τ τὰ στοιχεῖα τῆς ἀνθρώπινης φύσης πούχουνε συχνὰ παραγνωριστεῖ καὶ στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη, εἰν^τ ἡ ἴκανοποίηση ποὺ προέρχεται ἀπ^τ τὴν αἴσθηση πώς παίρνεις μέρος σὲ κάποια δημιουργική δράση. Καὶ τούτη ἡ ἴκανοποίηση μεγαλώνει ἀνάλογα μὲ τὴν εύρυτητα τοῦ δημιουργικοῦ ἔργου πούχεις ἀναλάβει.

Κι^ν ἄλλες αἵτιες μποροῦμε ν^τ ἀναφέρουμε.¹ Ας παραδεχτοῦμε ὅμως πώς μπορεῖ μὲ καλὴ πίστη ν^τ ἀμφιβάλει κανένας γιὰ τὴν ἐπέδρασή τους ἡ καὶ νὰ τὴν ἀρνηθεῖ. Υπάρχει ἡ ἴκανοποίηση ποὺ σοῦ δίνει τὸ αἴσθημα τῆς ἔνωσης μ^τ ἄλλους ἀνθρώπους. Αὐτὸ τὸ αἴσθημα παίρνει καμιὰ φορὰ τόσο μεγάλη ἔνταση ὥστε νὰ γίνεται μυστικόπαθο αἴσθημα ἐνότητας μὲ τοὺς ἄλλους. Καὶ νὰ κάνεις τὸ λάθος νὰ τὸ πάρεις γι^τ ἀγάπη ποὺ ἔκδηλώνεται σὲ ἀνώτερο ἔπιπεδο. Η ἴκανοποίηση ποὺ σοῦ χαρίζει ἡ αἴσθηση δτι ἔπικοινωνεῖς μὲ τοὺς ἄλλους, δτι σπάνε φραγμοί, θάναι τόσο πιὸ ἔντονη ὅσο περσότερο τῆς λείψανε πρωτύτερα οἱ εὔκαιριες νὰ ἔκδηλωθεῖ. Μὲ σχετικὴ εύκολία ἔσβησε ἡ τοπικιστικὴ νομομορφοσύνη, πούχε τὸ λιγότερο τόση δύναμη κ^ν ἔπιρροὴ ὅση εἶχε πάντα στὴ δική μας τὴ χώρα ἡ ἐπίγνωση τῶν πολιτειακῶν δικαιωμάτων⁽¹⁾. Μὲ ἀνάλογη εύκολία, μὰ σὲ μικρότερο βαθμό, ὑποταχτήκανε οἱ συνηθισμένες οἱ θρησκευτικὲς πίστεις καὶ τὰ

1. Σημ. μετ. Πολιτειακὰ δικαιώματα (states' rights) λέγονται οἱ ἔχοντεις ποὺ δὲν ἔχουν ἐκχωρηθεῖ στὴν δμοσπονδιακὴ κυβέρνηση τῶν Ἐνωμένων Πολιτειῶν, ἀλλὰ ἀνήκουν ἀποκλειστικὰ στὶς πολιτείες ποὺ ἀποτελοῦνται τὴν δμοσπονδία. Σ^τ αὐτὰ βασίζεται καὶ ἔκδηλώνεται τῆς κάθε ιδιαίτερης πολιτείας ἡ αὐτοδιοίκηση.

συνηθισμένα τὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα σ' ἓνα αἰσθημα φυλετικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐνωσης. Αὐτὰ ἵσως δείχνουνε πώς ὑπῆρχε στὸ βάθος μιὰ λαχτάρα γιὰ συναισθηματικὴ ἐνότητα. Κάτι τέτοιο ἔγινε στὶς περσότερες χώρες ὅταν μπήκανε στὸν παγκόσμιο πόλεμο. Γιὰ ἔναν καιρὸν μοιάζανε νάχανε σωριαστεῖ οἱ φραγμοὶ ποὺ χωρίζανε τὸ ἓνα αἴτομο ἀπὸ τὸ ἄλλο. Καταργηθήκανε τὰ πολιτικὰ κόμματα, καταργηθήκανε οἱ ἐργατικὲς ἐνώσεις, πούχανε τόση δύναμη. Σὲ τούτη τὴν κατάργηση δὲ θάχαν ὑποταχτεῖ οἱ ἀνθρώποι τόσο εὔκολα, ἀν δὲν ὑπῆρχε κάποιο κενὸ ποὺ τὸ νέο καθεστώς ὑποσχότανε νὰ τὸ γεμίσει. "Υποθέσεις μονάχα μποροῦμε νὰ κάνουμε γιὰ τὸ πόσο συμβαδίζει μὲ τὴν ὅμοιομορφία ἡ συναισθηση τῆς ἴσοτητας σ' ἓνα ἔθνος δπου οἱ ταξικὲς διαχρίσεις σταθήκαν ἀλύγιστες. Μὰ ἔχουμε σημαντικὴ βάση νὰ πιστέψουμε πὼς αὐτὴ ἡ ὅμοιομορφία ἔχει συντελέσει πολὺ στὸ νὰ συμφιλιώσει τὸν «ταπεινὸ» λαὸ μὲ τὴν ἀναγκαστικὴ του τὴ στέρηση ἀπὸ ὑλικὰ κέρδη. "Ἐτσι, γιὰ ἔναν καιρὸ τουλάχιστο, τὸ αἰσθημα πὼς ὑπάρχει τίμια ἴσοτητα σὲ ἀποζημιώνει καὶ μὲ τὸ παραπάνου γιὰ τὸ λιγότερο φαῖ, γιὰ τὶς σκληρότερες καὶ περσότερες ψρεῖς τῆς δουλειᾶς — ἀφοῦ εἶναι ψυχολογικὴ ἀλήθεια πὼς ὁ ἀνθρωπος δὲ ζεῖ μόνο μὲ ψωμί.

Θὰ μποροῦσε κανένας νὰ σκεφτεῖ ὅτι δὲ στέκεται ἡ γνώμη πὼς ἐπιδροῦνε παράγοντες «ἰδεολογικοί», ὅτι τὴ διαψεύδουν οἱ κατατρεγμοὶ οἱ ἀνελέητοι ποὺ γίνανε καὶ ποὺ φανερώνουνε πὼς περσότερο βασιλεύει ὁ σαδισμὸς παρὰ ὁ πόθος γιὰ τὴν ἐνωση τὴν ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν καταγωγὴ κι ἀπὸ τὶς τοπικὲς διαφορές. Μὰ ἡ ἴστορία μᾶς δείχνει πὼς τὴν κοινωνικὴ ἐνότητα τὴν ἐνισχύει ἡ πραγματικὴ ἡ ὑποθετικὴ παρουσία κάποιας ἔχθρικῆς ὅμαδας. "Ενα ἀπὸ τὰ κόλπα ποὺ μεταχειριστήκανε οἱ πολιτικοί, δταν θέλανε νὰ κρατήσουνε τὴν ἐξουσία, στάθηκε γιὰ πολὺν καιρὸ ἡ καλλιέργεια τῆς ἴδεας ὅτι μέσος δρος δὲν ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὴν ἐξουσία τους καὶ στὸν κίντυνο τοῦ λαοῦ νὰ καταχθεῖ ἀπὸ κάποιον ἔχτρο. Καὶ λέγοντας αὐτὰ καθόλου δὲν ὑποτι-

μᾶμε τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς ἔντονης καὶ ἀσταμάτητης προπαγάνδας. Ὁ σκοπός μας ἦταν νὰ ὑποδείξουμε μερικὲς ἀπὸ τὶς συνθῆκες ποὺ μὲ τὴν ἀλληλεπίδρασή τους διαμορφώνουνε τὴν εἰκόνα τῆς κοινωνίας. Ἀλλοι μεγάλοι παράγοντες σὲ τούτη τὴν ἀλληλεπίδραση εἶναι κάτι πραχτικὲς ἐφαρμογὲς τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης. Αὗτὲς πολλαπλασιάσανε τὰ μέσα ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθοῦνται γιὰ νὰ τροποποιηθοῦνται οἱ διαθέσεις τῆς μεγάλης μάζας τοῦ πληθυσμοῦ. Συνδυασμένες μὲ τὴ συγκεντρωτικὴ οἰκονομία κάνανε καὶ τὴν κοινὴ γνώμη νὰ γίνει, δπως γίνανε καὶ τὰ ὑλικὰ ἀγαθά, δημούργημα τῆς ὁμαδικῆς παραγωγῆς. Ὅσα εἶπα περιέχουνται καὶ μὰ προειδοποίηση καὶ μιὰν ὑπόδειξη σὲ δύσους ἐνδιαφέρονται γιὰ τὶς συνθῆκες τὶς πολιτιστικὲς ποὺ διατηροῦνται τὴ δημοκρατικὴ ἐλευθερία. Ἡ προειδοποίηση εἶναι φανερή. Ἀναφέρεται στὸ οόλο τῆς προπαγάνδας, ποὺ τὰ κανάλια τῆς εἶναι σήμερα λιγότερο ἄμεσα καὶ λιγότερο ἐπίσημα. Ἡ ὑπόδειξη εἶναι πῶς δ τύπος καὶ τὸ ραδιόφωνο κάνανε τὸ πρόβλημα τῆς ἔξυπνης καὶ τίμιας χρησιμοποίησης τῶν ἐπικοινωνιακῶν μέσων ν' ἀποχήσει βασικὴ σημασία.

Γιὰ παραδείγματα χρησιμεύουν δλα τοῦτα ποὺ ἀναφέραμε. Κι ὅποιος θέλει ἃς τὰ θεωρήσει ὑποθετικά. Μὰ κι ἀυτὸνὰ συμβαίνει, τοῦτες οἱ ὑποδείξεις χρειάζονται γιὰ νὰ ὑπογραμμίσουνται τὴν ἀποψη ὅτι ἔνα κοινωνικὸ σύστημα μπορεῖ ν' ἀποχήσει μονιμότητα, μόνο ἂν ἴκανοποιεῖ μερικὰ στοιχεῖα τῆς ἀνθρώπινης φύσης ποὺ πρωτύτερα δὲν τοὺς δόθηκε εύκαιρία νὰ ἐκδηλωθοῦν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴ μεριά, δταν γίνεται ἔαλάφρωμα ἀπὸ ἔνα σωρὸ στοιχεῖα πούχουντες μπαγιατέψει, τὸ καθετὶ εἶναι καλοδεχούμενο, φτάνει νάναι διαφορετικό. Τούτη ἡ γενικὴ ἀρχὴ ἵσχυει κι ὅταν ἀκόμα τὰ στοιχεῖα ποὺ τοὺς δίνεται νέα διέξοδος εἶναι τὰ πιὸ ποταπὰ πράματα ποὺ ὑπάρχουνται στὸν ἀνθρώπο: φόβος, ὑποψία, ζήλια, συμπλέγματα κατωτερότητας, στοιχεῖα ποὺ τάχανε κεντρίσει συνθῆκες πρωτυτερινές, μὰ τώρα τοὺς ἀνοίγονται κανάλια γιὰ νὰ ἐκδηλωθοῦνται μὲ περσότερη πληρό-

τητα. Ἡ κοινὴ παρατήρηση, καὶ μάλιστα τῆς νεολαίας, μᾶς δείχνει πώς κανένα πράμα δὲν κάνει τὸν ἀνθρωπο τόσο νὰ δυσφορεῖ καὶ νὰ ἔξαγριώνεται ὅσο τὸ νὰ ξυπνᾶνε οἱ δρμές του καὶ οἱ τάσεις του καὶ ὅστεραν⁹ ἀναχαιτίζεται ἡ ἐκδήλωσή τους. Πρέπει ἀκόμα νὰ παρατηρήσουμε πώς μιὰ περίοδος ἀβεβαιότητας κι ἀστάθειας, ὅταν μάλιστα συνοδεύεται ἀπὸ λίγη ἢ πολλὴ ἀκαταστασία κι ἀναταραχή, δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ καθετὶ θάτανε καλύτερο ἀπὸ κεῖνο ποὺ ὑπάρχει καὶ ταυτόχρονα τὸν πόθο γιὰ τάξη καὶ γιὰ σταθερότητα μὲ δποιους δρους καὶ νάναι. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο εἶν⁹ ἡ αἰτία ποὺ τὶς ἐπαναστάσεις τὶς ἀκολουθεῖ τόσο κανονικὰ ἢ ἀντίδραση. Μᾶς ἔξηγει κεῖνο πούχει ἐκφράσει δ Λένιν λέγοντας πώς εἶν⁹ αὐταρχικὲς οἱ ἐπαναστάσεις. Μὰ δὲν εἶναι γιὰ τὸ λόγο ποὺ δίνει ἐκεῖνος.

Ποιοὶ ἀπ⁹ αὐτοὺς τοὺς παράγοντες εἶν⁹ ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἡ δική μας ἢ δημοκρατικὴ ὑπόσταση ἢ ἀν ὑπάρχουντες τέτοιες προϋποθέσεις, εἶναι ζήτημα ποὺ δὲν ἔχει τόση σχέση μὲ τὶς περιστάσεις τὶς σημερνὲς ὅση ἔχει ἡ γενικὴ ἀρχὴ ποὺ ἀποδείχνουν οἱ παράγοντες αὐτοῖ. ¹⁰ Ας τὸ ποῦμε ἀρνητικά. Πρέπει νὰ ξεφύγουμε ἀπ⁹ τὴν ἐπιρροὴ τῆς πίστης σὲ δυνάμεις ἀπομονωμένες, ἀπογυμνωμένες, εἴτε τὶς θεωροῦμε οὐσιαστικὰ ψυχικὲς εἴτε τὶς παίρνουμε γιὰ κοινωνικές. Σ' αὐτὸ ὑπάγεται καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ πάψουμε νὰ περιοριζόμαστε στὸ μίσος γιὰ τὰ φριχτὰ τὰ πράματα. Αὐτὸ σημαίνει ἀκόμα πώς πρέπει ν⁹ ἀρνηθοῦμε νὰ πισωδρομήσουμε, νὰ ξαναγυρίσουμε πίσω σὲ Ισχυρισμοὺς τόσο γενικευμένους ὅσο εἶναι κεῖνος ποὺ λέει πώς οἱ φασιστικοὶ θεσμοὶ ἐκφράζουν αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ περιμένουμε ἀπ⁹ τῆς κεφαλαιοκρατίας τὸν ξεπεσμό, γιατὶ τοῦτοι οἱ θεσμοὶ εἶναι σὰ στερνὸς σπασμὸς διαμαρτυρίας γιὰ τὴ σαπίλα ποὺ κοντοζυγώνει. Καμιὰ ἀπ⁹ τὶς αἰτίες ποὺ προβάλλονται δὲ μποροῦμε νὰ τὴν ἀπορρίψουμε τελειωτικά. Δὲν ἀποκλείεται νὰ περιέχει κάποια ἀλήθεια. Μὰ ἡ πρωταρχικὴ ἀνάγκη εἶναι νὰ ξεφύγουμε ἀπ⁹ τὶς ἔξηγήσεις τὶς πολὺ πλατιές, τὶς πολὺ γενικές.